

*Méhes Balázs*¹:

Liszt Ferenc *Próféta-fantáziája* mint orgonamű. Az első kiadás tanulságai

*Abstract. Franz Liszt's Prophet's Fantasy as an Organ work.
Conclusions of the first edition.*

The piece in the title, dated back in 1850, was a milestone. It is not only the first and most significant organ piece of Liszt, but also one of those pieces which every organist has to deal with sooner or later, and for the interpretation, they have to ask and answer many questions. For this study, the first edition, published in 1852 and available online, provides many references, while the manuscript is difficult to access.

It is no coincidence that, at the hundredth anniversary of Bach's death, Liszt began to write a large-scale organ piece to worship the art of the great composer. It may also be intentional to date the completion of the piece on the Remembrance Day of the Reformation.

Both the inevitability of the composition, and the Protestant aspects, and not lastly, the personal commitment of Professor István Dávid to the piece, prompt me to try to find answers to some of the basic questions of this grandiose piece, and publish them – without the need of completeness – in the book to be published in honour of him.

Key words: Franz Liszt, *Ad nos*, organ, first edition, historical background

¹ Dr. Méhes Balázs DLA, a Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kara főiskolai tanára, a Tiszakécskei Református Egyházközség orgonaművésze. E-mail: mehes.balazs@kre.hu

A címben szereplő, 1850-ben született mű mérőföldkő. Nemcsak Liszt első és egyúttal legjelentősebb orgonaműveként, hanem azon művek egyikeként is, amellyel minden orgonistának előbb-utóbb meg kell birkóznia, értelmezéséhez megannyi kérdést kell megvizsgálnia. E vizsgálathoz számos támpontot ad az 1852-ben megjelent első kiadás, hiszen míg a kézirat csak nehezen hozzáférhető, addig az első kiadás a világhálóról letölthető. Nem tartom véletlennek, hogy Bach halálának századik évében Liszt nagyszabású orgonamű írásába kezd, és ezzel hódol a zeneköltő művészetének előtt. Az sem lehet véletlen, hogy a darab befejezését a reformáció emléknapijára datálja.

Mind a kompozíció megkerülhetetlen volta, mind protestáns vonatkozásai, és nem utolsósorban Dávid István tanár úr a műhöz fűződő személyes kötődése² arra indítanak, hogy a tiszteletére készülő kötetben – a teljességre törekvés igénye nélkül – megkíséreljek e grandiózus mű néhány alapkérdésére választ találni.

1849. április 16-án egy német származású, előbb Itáliában, majd Franciaországban alkotó komponista művét mutatták be nagy sikerrel Párizsban. Az öt felvonásos francia nagyopera címe *A próféta*, szerzője pedig Giacomo Meyerbeer (eredetileg Jakob Liebmann Meyer Beer) volt. Két év leforgása alatt a darab elérte 100. előadását, több mint negyven színház játszotta, főként német nyelvterületen volt népszerű.³ Mivel az opera nagy hatással volt a bemutatón is jelen lévő Lisztre, tervbe vette annak weimari bemutatását, és szerette volna feldolgozni az opera néhány dallamát is, amihez szüksége volt a partitúrára. Levelet írt a szerzőnek, aki készségesen válaszolt, és kérésének eleget tett. Liszt lelkesedését mutatja, hogy

² Dávid István orgonaművész kiváló hangszereken szólaltatta meg a *Próféta-fantáziát* Kolozsvártól Temesvárig, Nagyszebentől Brassóig. A mű zárókorálját az általa tervezett nagykörösi orgona átadásához kapcsolódó szakmai napon, 1997. október 25-én játszotta.

³ Az opera magyarországi bemutatójára 1850-ben került sor a pesti Nemzeti Színházban, a darab jelentőségéről és az 1848-as szabadságharccal vonható párhuzamairól Jókai lelkesült beszámolójában olvashatunk. Vö. JÓKAI MÓR: *A Nemzeti színház múltjából*. Révai, Budapest, é. n. 26. Elektronikusán: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Jokai-jokai-mor-osszes-muvei-1/a-historiai-tarokkparti-2E6A1/a-hajdani-nemzeti-szinhazrol-1900-2E6A3/elfelejtett-nevek-2E701/>, utolsó megtekintés: 2019. 09. 15.

már 1850 júliusában megjelentetett három zongorára írt tételt a Breitkopf & Härtel cégnél *Illustrations du Prophète* címmel (R 223, SW 414), melyekből kettő már 1849 szeptemberére készen volt. A háromrészes ciklus után, később egy negyedik darabot is készített, az *Ad nos ad salutarem undam* fantázia és fúgát (S 259, R 380), ezt nevezte írásaiban *Prófeta-fantáziának*.⁴ Az 1852-ben közreadott első kiadás címlapján a következő szöveg olvasható:

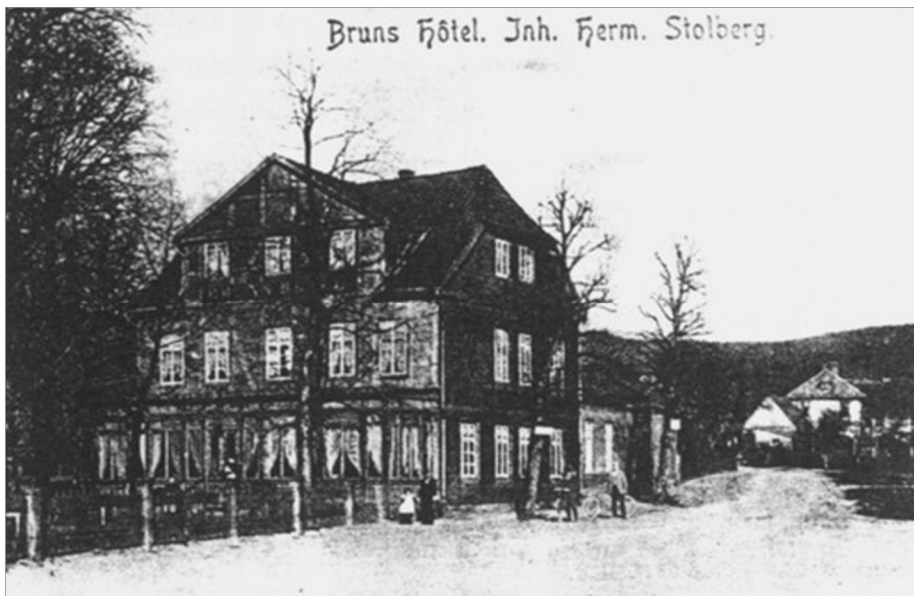
„Fantasia und Fuge
über den Choral
»Ad nos ad salutarem undam«
für Orgel
oder Pedalflügel
componirt und
Herrn General-Musikdirektor Meyerbeer
in hochachtungsvoller Verehrung
gewidmet
von Franz Liszt.”⁵

A mű keletkezésének helye, Bad Eilsen Észak-Rajna-Vesztfáliában található, ahol 1850-ben Carolyne von Sayn-Wittgenstein, a helyi gyógyfürdő áldásos hatását remélve, enyhülést keresett reumatikus panaszaira. A fürdővárosba kislányával és Liszttel együtt érkezett. A csaknem kilenc hónapos kúra idejére egy kisebb hotelben béreltek szobát, ahol október 18. és 31. között a zeneszerző első orgonaművét papírra vetette.⁶

⁴ Martin HASELBÖCK: *Franz Liszt und die Orgel*. In: Martin Haselböck (szerk.): *Franz Liszt: Sämtliche Orgelwerke*, Bd. X/a., Wien, 1999. 13.

⁵ „Fantázia és fúga az »Ad nos ad salutarem undam« korálra orgonára, vagy pedálos zongorára komponálva, és Meyerbeer főzeneigazgató úrnak legkiválóbb tisztelettel ajánlva Liszt Ferenc által.” Megjelent: Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1852.

⁶ M. HASELBÖCK: *Franz Liszt und die Orgel*, 14.

1. kép: Bruns-Hotel Bad Eilsenben⁷

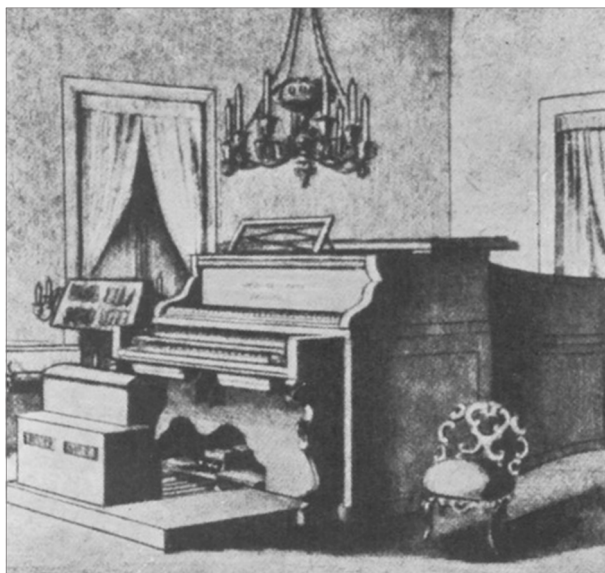
Jóllehet Liszt Ferenc mindenekelőtt zongorista volt, mégis 1836-tól kezdődően adatokat találunk arra, hogy előadóként az orgonával is kapcsolatba került. Fribourg, Róma, Moszkva, Marseille templomaiban több ízben csodálatot váltott ki improvizációival. Mi ragadhatta meg Lisztet az orgonában? Minden valószínűség szerint a hangszer szélsőséges dinamikai lehetőségei és ezerszínű hangzása.⁸ A zongoráéhoz hasonló billentyűzetek segítségével az egészen halk, szinte suttogó pianissimótól a harsogó fortéig zenekarszerű hatások széles skálája állt Liszt rendelkezésére rögtönzései alkalmával. Az orgonához, illetve irodalmához való vonzódását Johann Sebastian Bach orgonaműveiből készített zongoraátiratai is dokumentálják.⁹

⁷ Uo., 16.

⁸ GÁRDONYI Zoltán: *Liszt Ferenc orgonamuzsikája*. In: *Magyar Zene*, 25. évf., 1984, 4. szám. 336–337.

⁹ Liszt zongoraátiratot készített J. S. Bach következő orgonaműveiből: BWV 542–548.

Liszt érdeklődött az akkoriban feltűnt, de azóta elfeledett hangszerújdonságok iránt. Ő maga is építtetett efféléket: például a Régi Zeneakadémia múzeumban ma is megtekinthető zongoraharmóniumot, illetve az egykor az altenburgi szalonjában álló hangszert, egy pedálos harmóniummal egybeépített zongorát, amely Erard & Alexandre műhelyéből származott, és amelyet a megrendelőre való tekintettel egyszerűen *Piano-Lisztnek* neveztek.

2. kép: Pedálos harmóniummal egybeépített zongora Erard & Alexandre műhelyéből¹⁰

A kor legelterjedtebb különleges instrumentuma mégis a *Próféta-fantázia* címlapján is olvasható *Pedalflügel*¹¹ volt, amelynek Robert Schumann is több tételt szentelt életművéből.¹²

¹⁰ Robert Bory: *La vie de Franz Liszt – par l'image*. Genève, 1936. 135.

¹¹ A pedálos zongora a 18. századi orgonisták gyakorlóhangszerének, a pedálos csembalónak volt 19. századi utóda. Valamivel korábban maga Mozart is készíttetett fortepianójához önálló pedálbillentyűzetet.

¹² Vö. *Hat tanulmány kánon formában* Op. 56., *Négy vázlat* Op. 58. A Bach nevére írt *Hat fuga* Op. 60. orgonára vagy pedálos zongorára készült.

3. kép: Pedálos zongora, 19. század eleje, Nürnberg¹³

Liszt billentyűs darabjaiban többször találkozunk a „zongorára vagy harmóniumra”, illetve „orgonára vagy pedálos zongorára” jelöléssel, de nem ritka az „orgonára vagy harmóniumra” megjegyzés sem. Mindezek nemcsak a kor előadói gyakorlatát tükrözték, hanem a művek szélesebb körű terjesztését is segíteni kívánták.¹⁴ Ennél a grandiózus, megközelítőleg harminc perces alkotásnál a hangszerválasztás szempontjából három előadási lehetőséggel számolhatunk: orgonával, pedálos zongorával – és a címlapon olvashatókat túlhaladva – zongorával, de négy kézre. Vajon melyik felelt meg legjobban Liszt elképzelésének?

¹³ Pedálos kalapácszongora, XIX. század eleje, Nürnberg, Musikgeschichtliche Sammlung Pianohaus Rück. In: Friedrich Blume (szerk.): *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. Bärenreiter Verlag, Kassel, 1958/1989. 7. k. 46. tábla.

¹⁴ Példaként említjük az Alexander Wilhelm Gottschalg által szerkesztett és Liszt felügyeletével kiadott *Repertorium für Orgel, Harmonium oder Pedalflügel* kottasorozatot és az *Evocation à la Chapelle Sixtine* című mű 1865-ös, Körner-féle kiadását.

Amint már többször olvashattuk, a kompozíció 1852-ben jelent meg nyomtatásban, és ezt követően a szerző több levelében beszámol a *Próféta-fantázia* előadásairól. Ezek egyikében sem olvashatunk zongora használatáról, noha a műben feltűnő a zeneszerző pianisztikus hangszerkezelése. A darab legnevezetesebb előadása (és nem a bemutatója!) – 1855. szeptember 26-án – éppen egy orgonaaavató koncerten volt, amikor Liszt tanítványa, Alexander Winterberger (1834–1914) ezt a kompozíciót játszotta a merseburgi dóm új orgonáján. Friedrich Ladegast (1818–1905) e hangszere a német romantikus orgonaépítészet egyik legjelentősebb akkori alkotása volt, és mint ilyen, olyan újszerű lehetőségeket kínált az előadó számára, mint a redőnyszerkezet, az átcsapó nyelvek, 32-lábás regiszter a főművön stb. Liszt két napot szánt arra, hogy az előadóval a helyszínen kiválasszák a megfelelő hangszíneket, beregisztrálják, azaz „meghangszereljék” a művet, bőséges feladatot adva az orgonaépítőnek, aki a koncerten másodmagával regisztrált Winterbergernek. A merseburgi bemutatóra készülve Liszt művében bizonyos változtatásokat eszközölt, de arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy mik lehettek ezek. A bemutató e bejegyzései, amelyek bizonyára az első kiadás egyik példányát gazdagították, már nem fellelhetőek. Annak a kifejezetten orgonistáknak szánt kottának a megjelentetése, ami mindezeket megőrizhette volna, sajnos csak terv maradt, sosem készült el. Bár a mű – állítólag Liszt által jóváhagyott – rövidített változata a buzgó essení orgonista, A. Eckardt közreadásában regisztrációs utalásokkal megjelent, ebből sem kapunk teljes képet arról, hogy miféle regiszterek szólhattak a merseburgi előadáson. Az avatókoncert különleges, addig sohasem hallott hangzásairól lelkesen tudósítanak a kortársak beszámolóí, de nem ismerjük, hogy Winterberger ezeket a hogyan érte el. Egyedül az első kiadás a zeneszerzőtől származó jelzései, melyek a mai *Ad nos*-kiadásokból sokszor hiányoznak, sugalmaznak olyan megoldásokat, melyek közelebb vihetnek az orgonás előadás liszti ideáljához.

A kiadó egyetlen kottában szimultán nyomtatással tette közzé az orgona- (pedál-zongora-), és a négykezes változatot. Az orgonának szánt kotta legtöbbször három vonalrendszerben látható, ami felett és alatt a négykezes zongoraváltozat még további két-két vonalrendszere található.

The image displays a musical score for a seven-staff organ system. The score is organized into three systems. The first system consists of two staves, with the upper staff labeled "1ter Spieler." and the lower staff labeled "2ter Spieler." The second system also consists of two staves, with the upper staff labeled "2ter Spieler." and the lower staff labeled "Tromba." The third system consists of three staves. The music is written in a key signature of two flats and a 3/4 time signature. The notation includes various rhythmic values, accidentals, and dynamic markings such as "ff".

4. kép: Hét vonalrendszeres kotta, melyben az orgona- és a négykezes változat egyaránt rögzítésre került.¹⁵

¹⁵ A Breitkopf & Härtel kiadónál megjelent 1852-es első kiadás 14. oldala.

Ez a kissé bonyolult kottakép minden bizonnyal üzleti szempontok figyelembevételével, Härtel ösztönzésére született. Azt a feltevést, mely szerint a mű eredetileg négy kézre készült,¹⁶ több tény cáfolja. Egyrészt az 1850-ből fennmaradt *Autograph*ban¹⁷ Liszt az orgonakottákban szokásos három vonalrendszerben közli a művet, másrészt a nyomtatott változatban a *primo* és *secondo* feladatai nincsenek egyensúlyban: a második játékosnak gyakran csak az orgona-változat pedál szólama marad. Ezen ütemekben előfordul, hogy az orgona-verzióhoz képest Liszt mozgalmasabb basszust szán a második játékosnak. A merseburgi változatban talán éppen ezeket a bravúros feladatokat kellett Liszt tanítványának kiviteleznie, hiszen a zeneszerző Hans von Bülownak címzett levelében Winterberger pedáljátékát úgy dicséri, mint amihez fogható virtuozitást orgonán sosem tapasztalt.¹⁸

Később a 20. századi orgonakottákban aztán már ténylegesen megjelentetik a *secondo* basszusfigurációit, így például Karl Straube kiadásában is a pedálban találjuk a tizenhatod-mozgások egy részét, Margittay Sándor által közreadottban pedig valamennyi virtuóz elem *ossiaként* közlésre került.

Nagyon tanulságos a négy kézre írt, telt akkordokat hozó szakaszok és az első játékos pusztán két szólamú ütemeinek dinamikai kontrasztja. Ezeket az orgonán is érdemes megvalósítani a regiszterek arányos megválasztásával. A darab egyik dinamikai csúcspontja szintén csak a négykezes-változathoz lesz nyilvánvaló: Liszt a 203. ütemben *fff*-val jelzi a kívánt hangerőt. Bár a zeneszerző ezt különösen fontos pillanatnak tarthatta, a jelzést a középső három vonalrendszerben valamiért mégsem közzölte. Szintén a regisztrációt befolyásolhatja az a megfigyelés, hogy Liszt a *secondo* szólamban igen gyakran a legmélyebb hangokat is megszólaltatja, amely a 32-lábás fekvésű változatok gyakoribb használatára készítheti az orgonistát.

¹⁶ Vö. DOMOKOS Zsuzsa: *A hangszerek királynője Liszt művészetében*. In: Zeneakadémia Koncertmagazin, 7. évf., 2019, 1. szám. 85.

¹⁷ Ld. Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, Hs. 107023/III. Konvolut. 25. Bl. 17. 5 x 22. 1850.

¹⁸ M. HASELBÖCK: *Franz Liszt und die Orgel*, 29.

A 141. ütemben látható *Tromba* bejegyzésre is felhívjuk a figyelmet, amely a Liszt által ismert orgonákon nem jelenhetett nagy dinamikájú (vízszintes) trombitát, hanem hasonlóan Liszt korábbi, a zongorára írt *Ad nos-illusztrációk*ban is található bejegyzéshez, pianistaként is kivitelezhető, fanfáros karaktert kíván, amelyhez nem biztos, hogy egy késlekedve és egyenetlenül megszólaló nyelvregiszter a legjobb választás.

Végül említsük meg a kizárólag zongorára vonatkoztatható ütemenkénti *crescendo* jeleket (179–181. ü., 186–188. ü.)! Egyes orgonás kiadások (ld. *Editio Musica*, Budapest) sajnos magyarázat nélkül közlik ezeket – redőnnel történő kivitelezésük helyenként megvalósíthatatlan volt Ladegast hangszerén. Azonban másként értelmezve, a tizenhatodik sűrűségének billentéssel történő befolyásolásával vagy egy többütemes dallam agogikus egyben tartásával hasznosíthatjuk e jelzéseket is. A mű és kottája minduntalan döntés elé állítja az előadót: mely jelek vonatkoznak a húros, illetve a sípos hangszerre, illetve melyek alkalmazhatók a négykezes verzió többletéből orgonára.¹⁹ Liszt e művéből nem készített kétkezes zongoraátíratot, mely ugyancsak arra utalhat, hogy azt alapvetően orgonadarabnak tartotta.²⁰

A *Próféta-fantázia* korál-dallama – Zeke Lajos szerint – Liszt alkotói képzeletében feltehetően összefonódott a teljes Meyerbeer-opera élményével. Az opera címében szereplő próféta, egy holland származású szabó, Jan van Leiden, az anabaptisták vezetője lett. A hatására kialakuló münsteri kommuna egyike volt a reformáció idején szárba szökkenő vallási mozgalmaknak. Felnőtt keresztséget hirdetve újra megkeresztelték híveiket, vagyonközösségre törekedtek, és Krisztus közeleli eljövételét várták. Jan van Leiden 1534-ben *Sion királyságának* királyává koronáztatta magát, de mozgalmát rövid idő alatt vérbe fojtották.²¹

¹⁹ Ebben segíthetnek a bécsi Universal Verlag Liszt orgonaműveinek összkiadásához fűzött két részes tanulmánykötetének kritikai megjegyzései, miként a jelen tanulmány elkészítésében is alapvető fontosságú forrásul szolgáltak.

²⁰ Az *Ad nos*-ból kétkezes zongoraátíratot Feruccio Busoni készített; ez 1897-ben jelent meg.

²¹ Zeke Lajos: *Liszt Ferenc: Ad nos ad salutarem undam*. In: Kroó György (szerk.): *A hét zeneműve*, 1986. 167.

Allegretto molto moderato.

ad nos, ad sa - lu - ta - rem un - - - -

Meyerbeer:

dam i - ter-um ve - ni - te mi - - se - ri.

Moderato

Liszt:

f

5. kép: Meyerbeer eredeti dallama és Liszt témája²²

A címben szereplő korált (5. kép) – Meyerbeer saját dallamát – az opera első felvonásának 3. jelenetében az anabaptista prédikátorok éneklik. A librettista Eugèn Scribe szövege magyar fordításban így hangzik: *Hozzánk, az üdvöt adó vízhez jöjjetek el újra, ti nyomorultak!*²³ – azaz latinul: *Ad nos, ad salutarem undam, iterum venite misereri.*

Azok az eszmék, melyek kicsendülnek az operából (szabadság, egyenlőség, testvériség), egybeesnek a bemutató idejére jórészt eltiport európai 48-as forradalmak törekvéseivel.²⁴ Scribe, Meyerbeer, majd Liszt témaválasztása nem valamely protesztáns vallás iránti szimpátiát, hanem a korabeli utópista szocialisták gondolataival való közös rokonszenvüket és az európai forradalmi célokkal való azonosulásukat tükrözi. A próféta alakja a szabadság utáni vágyat testesíti meg, melynek szimbolikus dátuma Magyarország történetében március 15., a reformációéban pedig

²² M. HASELBÖCK: *Franz Liszt und die Orgel*, ld. 2. jegyz., 20.

²³ GÁRDONYI Z.: *Liszt Ferenc orgonamuzsikája*, ld. 4. jegyz., 338–339.

²⁴ Két nappal az opera párizsi bemutatója előtt mondták ki Debrecenben Magyarország függetlenségét és a Habsburg-ház trónfosztását.

október 31. Noha Liszt az *Ad nos* kottájával erre az időpontra még nem készült el teljesen, azon később is javított, mégis a kéziratot keltezőként október 31., a reformáció emléknapjának dátuma áll.

Felhasznált irodalom

- BORY, Robert: *La vie de Franz Liszt – par l'image*. Genève, 1936.
- BLUME, Friedrich (szerk.): *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. Bärenreiter Verlag, Kassel, 1958/1989. 7. k. 46. tábla.
- DOMOKOS Zsuzsa: A hangszerek királynője Liszt művészetében. In: Zeneakadémia Koncertmagazin 7. évf., 2019. 1. szám. 84–87. <https://zeneakademia.hu/hirek/a-hangszerek-kiralynoje-liszt-muveszeteben-118563> (utolsó megtekintés: 2019. szeptember 15.).
- GÁRDONYI Zoltán: *Liszt Ferenc orgonamuzsikája*. In: Magyar Zene, 25. évf., 1984, 4. szám. 335–345.
- HASELBÖCK, Martin: *Franz Liszt und die Orgel*. In: Martin Haselböck (szerk.): Franz Liszt: Sämtliche Orgelwerke, Bd. X/a., Wien, 1999. 13–64.
- JÓKAI Mór: *A Nemzeti színház múltjából*. Révai, Budapest, é. n. 26. Elektronikusan: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Jokai-jokai-mor-osszes-muvei-1/a-historiai-tarokkparti-2E6A1/a-hajdani-nemzeti-szinhazrol-1900-2E6A3/elfelejtett-nevek-2E701/>, utolsó megtekintés: 2019. 09. 15.
- ZEKE Lajos: *Liszt Ferenc: Ad nos ad salutarem undam*. In: Kroó György (szerk.): A hét zeneműve, 1986. 166–179.